

А. П. НЕПОКУПНИЙ І РОМАНІСТИКА (СПОГАДИ Й МІРКУВАННЯ)

Предметом статті є особлива частина наукового діапазону А. П. Непокупного як індоєвропейста, а саме інтерес до романського мовного матеріалу. На основі аналізу однієї з його порівняльно-історичних розвідок розглядаються особливості дослідницького підходу вченого, специфічне явище деонімізації (апелятивації) етнімічних назв, а також асоціативний принцип, незмінно важливий для зіставних і типологічних досліджень.

Ключові слова: мовні контакти, індоєвропейські мови, порівняльно-історичні студії, етнімічні назви, апелятивація.

Згадуючи про А. П. Непокупного і його наукові звершення, ми наголошуємо на його істотному внескові у вивчення мовних контактів, насамперед балто-слов'янських, і вже ця обставина дає змогу говорити про нього як про індоєвропейста, адже назване питання традиційно було й залишається одним з ключових у дослідженні мов індоєвропейського ареалу.

Такий вибір для А. П. Непокупного неодмінно передбачав належне ознайомлення з історією і сучасністю інших мов, серед яких важливе місце він цілком резонно відводив германським. Очолити науковий осередок, який завдяки йому став відділом романських, германських і балтійських мов, учений спрямував увагу свою і співробітників на порівняльно-історичні студії, присвячені цим мовам у поєднанні з мовами слов'янськими (насамперед українською), розширивши свій науковий горизонт. Його семасіологічні розвідки ґрунтувалися на характерних германо-балто-слов'янських мовних паралелях-ізогlossen, проте він не оминав увагою показові факти з інших мов, у тому числі романських (румунської, французької, італійської), працюючи над численними лексикографічними та художніми джерелами.

Ось один з характерних прикладів: 1994 р. у підготовленій інтернаціональним авторським колективом монографії «Проблеми сучасної ареалогії» з'явилася його невелика за обсягом, але, як завжди, змістовна стаття під майже сенсаційною (хоча, зрештою, характерною для його стилю) назвою «Апелятив *литва* в «Енеїді» І. П. Котляревського та його культурно-історична паралель в «Несамовитому Роланді» Л. Аріосто»¹, що відкриває розділ «Ареалогія і культура» (пізніше її було видано також в італійському перекладі).

Зазначимо, що обидва твори, написані різними авторами, різними мовами і в різний час, об'єднує, зокрема, насиченість цінним етнографічним матеріалом. Варто сказати, що особливістю наукового підходу А. П. Непокупного була увага до етнолінгвістичних і культурологічних аспектів, які для нього традиційно становили органічну частину мовознавчих досліджень. Саме цим пояснюється

---

¹ *Непокупний А.* Апелятив *литва* в «Енеїді» І. П. Котляревського та його культурно-історична паралель у «Несамовитому Роланді» Л. Аріосто // *Проблеми сучасної ареалогії.* — К., 1994. — С. 288–293.

його особлива зацікавленість ономастикою, зокрема етнонімікою, якій він присвятив чимало сюжетів. Так, хоронім *Литва* й похідні від нього етнонімічні назви детально аналізуються в різних його працях.

Що ж до названої вище статті, то в ній ідеться про уточнення «російсько-італійської культурно-історичної паралелі» за рахунок розширення її «північно-слов'янським» (авторський термін), зокрема українським, матеріалом. Отже, збірна назва *литва* на позначення литовців у Котляревського (а текст поеми, як відомо, написано наприкінці XVIII ст.) порівнюється з надзвичайно цікавою згадкою про «росіян або литовців» (*Rusci o ... Lituani*) в італійського класика в поемі початку XVI ст. (перший російський переклад датується 90-ми роками XVIII ст., коли було створено українську «Енеїду»). До того ж в обох випадках ідеться про так звані ведмежих поводчиків (мандрівних циркачів), що походили з території Великого князівства Литовського, тож у Котляревського слово *литва* вживане (за А. П. Непокупним) радше в значенні професійного терміна «ведмежого театру»:

«Литва на сурми засурмила,
Ведмедів зразу зупинила»².

Водночас в італійському тексті назва *Lituani* (власне «литовці») належить до тих, які «зберігають своє вихідне етнічне значення»³. Не меншою мірою ця теза стосується й назви *Rusci* (в сучасній італійській *russi*), але слід сказати, що в Італії, так само як в Іспанії або Португалії, тогочасні уявлення літераторів (і не тільки) про східноєвропейські реалії були не досить чіткими.

Прикладом може слугувати хоча б драматичний твір іспанського класика Лопе де Веги «Великий князь Московський, або Гнаний імператор» початку XVII ст., («*El Gran Duque de Moscovia y emperador perseguido*»), власне «Великий герцог Московії й переслідуваний імператор»). Це іспанські варіації на тему російської історії часів Бориса Годунова, за дещо іронічним визначенням сучасного російського критика Я. Шенкмана, — «екшн часів Лжедмитрія».

На нашу думку, інтелект і креативність ученого далеко не в останню чергу виявляються в тому, що вони живлять мислення читача, пробуджуючи різномірні асоціації (згадаймо О. О. Потебню: «Мова виникає з асоціацій ... і, навпаки, дає початок новим асоціаціям»⁴).

Повертаючись до часів Л. Аріосто, згадаймо інший визначний літературний твір XVI ст. — епічну поему «Лузіади» великого португальця Луїша де Камоїнша, текст якої теж рясніє етнонімічними та іншими етнокультурними назвами, у тому числі й тими, що стосуються європейського Сходу. Наведемо як приклад такі рядки з пісні третьої, що містять матеріал, вартий окремого етнолінгвістичного етюду:

«Entre o Mar e o Tánais, vive estranha
Gente: Ruténios, Moscos e Livónios,
Sármatas outro tempo ; e na montanha
Hircínia os Marcomanos são Polónios.
Sujeitos ao Império da Alemanha
São Saxonos, Boêmios e Panónios»⁵.

У дещо вільному російському перекладі О. Овчаренко (1999) читаємо:

² Там же. — С. 289.

³ Там же. — С. 292.

⁴ Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — С. 525.

⁵ *Cantexes L. de. Os Lusíadas*. — Porto, s. a. — P. 113.

«Меж Танаисом и холодным морем
Рутенцы и сарматы проживают,
А рядом, среди неведомых просторов
Издrevле московиты обитают.
Геркинии лесной холмы и горы
Имперію германцев защищают,
Вместившую богемцев и саксонцев,
Поляков, маркоманов и паннонцев»⁶.

Відчутно більшу наближеність до першотвору спостерігаємо в українському перекладі М. Литвинця (1987):

«Живуть між морем, дивні, й Танаїсом
Рутенець, московит, лівонець теж,
Сармати *родом*; за Геркінським лісом
У Польщі маркоманів ти знайдеш;
Саксонці й чехи йдуть горою низом
В імперії Німецькій, що без меж...»⁷.

(До слова, в попередній строфі в оригіналі згадуються, поряд зі шведами й данцями, також прусси — збірне *Brússio*, — яке чомусь «випало» з російського тексту, так само, як і лівонці, до того ж не відображено натяк на іранське походження східних слов'ян і балтів, що його містить текст першотвору).

І знову в цьому зв'язку про А. П. Непокупного — він експліцитно критикує російського перекладача італійського «Роланда» К. М. Державіна (цитованого в театрознавчій монографії С. С. Данилова 1948 р.), називаючи неадекватним (у контексті XVI ст.) тлумачення назв *Rusci* і *Lituanii* («русские и литовцы»), оскільки «йдеться перш за все про Білорусію». Зауважимо, що в новітньому перекладі академіка М. Гаспарова, виданому 1993 р., мова йде про бурого ведмеда «у Литвы или Руси на людном торге»⁸. Натомість у Котляревського, згідно з версією А. П. Непокупного, етнонімічна за походженням збірна назва *литва* є, так би мовити, «десемантизованою», що пояснюється, зокрема, «етнічною інфляцією»⁹ власного значення оніма *Литва*, поширюваного в минулі часи на частину латишів, поляків, білорусів та українців (насамперед з польських земель). Додамо, що, за історичними свідченнями, те саме стосується й ендофороніма *литвин*.

Отже, в розгляданій статті порушується масштабна етнолінгвістична проблема, що стосується апелятивації етнонімів як власних назв, а також «довільного» поширення етнонімічних назв на позначення інших (і різних) етносів. Різномірних і різномовних історичних прикладів чимало: так, у Росії до XIX ст. назва *татари* стосувалася не тільки казанських (волзьких) і кримських татар, а й багатьох інших тюркських народів, насамперед кавказького ареалу (карачаївців, балкарців, ногайців, кумиків, азербайджанців тощо); показовою історичною паралеллю є сербська назва турків (*турци*), яка в XVII–XIX ст. мала широкий спектр етнонімічних значень щодо різних етносів, релігією яких є іслам.

У романському контексті прикладом може бути порт. (бразил.) *turco* («турок») на позначення ліванця (це пояснюється тим фактом, що ліванські емігранти, які з'явилися після Першої світової війни, проживали раніше на території Османської імперії), а також сирійця або іншого араба. Згадаймо з цього при-

⁶ Камоэнс Л. Сонеты. Лузиады. — М., 1988. — 502 с.

⁷ Камоэнс Л. Лузиады. — К., 1987. — С. 96.

⁸ Ариосто Л. Неистовый Роланд. — М., 1993. — С. 192.

⁹ Непокупний А. Зазнач. праця. — С. 290.

воду характерний український історизм *потурнак* (зневажливе) «потуречений чоловік».

У розмовному мовленні узагальнення етнонімічних назв традиційно було в різних мовах ще виразнішим. Згадана російська назва *татари* могла позначати (в дореволюційні часи) неросійське населення сибірського й далекосхідного країв. Словом *киргизи* називали представників інших середньоазійських народів (насамперед у прикордонних регіонах Росії, наприклад, на Уралі), а назви *цыгане* і *греки* могли стосуватися навіть молдаван, вочевидь через певну зовнішню подібність і незрозумілу мову (якщо існує так звана народна етимологія, то в таких випадках можна говорити про своєрідну «народну семантику»). Показовим історичним прикладом є також застаріле рос. *арап* у значенні «негр», що є складником численних паремій, наприклад *братъ (делаетъ что-нибудь) на арапа*¹⁰. Варто згадати в цьому зв'язку також про інпі — власне етнонімічні — застарілі назви на зразок укр. *арнаут* «албанець», запозиченого з турецької мови, від якого йдуть *арнаутка* «сорт ярої пшениці» (а також розмовна назва хлібного виробу).

Отже, такі факти не є особливістю української або взагалі слов'янської етнонімічної лексики, — давня історія інших мов теж дає приклади такого зразка. Так, греки-візантіїці називали «скіфами» навіть тих, хто належав до тюркомовного світу — турків-сельджуків, печенігів, аварів, навіть слов'ян, у тому числі наших предків — русів; тобто грецький екзоетнонім не з'ясованого до кінця походження (дгр. *Σκόλοτοι*, сучасна форма — *Σκίθες*) позначав багато різних народів Східної Європи та Азії. Іншим прикладом може бути ст.-сл. *роуминь* у значенні «грек». Згадаймо також розм. англ. (амер.) *Arabs* («араби») на позначення турків, нім. *welsch* (кельтського походження), яке у швейцарському варіанті означає «французький» і стосується переважно французької частини Швейцарії, у Німеччині (нині загалом застаріле) воно вживалося на позначення італійців та інших романських народів, а також романізованих кельтів (пор. укр. *волохи* — фактично спільну назву для балканських романців), іт. *albanese* «албанець» у розмовному значенні «чужоземець», ісп. (в Латинській Америці) *gallego* «галісієць» на позначення вихідця з Іспанії тощо.

Нарешті, у тій же статті автор торкається й масштабного питання про «відносності етнічної атрибуції назви народу як такої»¹¹, наводячи характерний приклад з назвою французького етносу (кельтського походження, але від назви германського племені франків).

Тож праці А. П. Непокупного — не тільки цінні як наукові джерела, це ще й методологічний орієнтир і дороговказ для тих, хто присвятив себе благородній справі служіння науці про мову.

V. P. PONOMARENKO

A. P. NEPOKUPNYI AND ROMANCE PHILOLOGY (REMINISCENCES AND REFLECTIONS)

The article deals with a specific part of A. P. Nepokupny's (as a researcher of Indo-European languages) scientific range: his interest towards Romanic language material. On the basis of one of his comparative studies, particularities of the scientist's research approach are examined, along with specific phenomenon of deonomization (apellativation) of ethnonymic names, as well as associative principle, which is invariably important for confrontative and typological research.

Keywords: languages in contact, Indo-European languages, comparative studies, ethnonyms, apellativation.

¹⁰ *Мокиєнко В. М.* В глупь поговорки. — К., 1989. — С. 202–208.

¹¹ *Непокупний А.* Знач. праця. — С. 289.